

Палімпсести пам'яті Василя Стуса

Просалова Віра Андріївна,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії української і світової літератури
Донецького національного університету ім. Василя Стуса*

У статті розглянуто палімпсест як знак багатошаровості художнього тексту. На прикладі збірки Василя Стуса «Палімпсести» виявлено семантику цього ключового для розуміння ліричних віршів образу. Встановлено, що творення варіантів одного вірша було зумовлене умовами їх написання, потребою будь-якою ціною зберегти і передати їх на волю, тому в'язні мусили їх запам'ятовувати. Палімпсест став знаком варіантності написаного, багатошаровості тексту, його смислової глибини.

Ключові слова: *палімпсест, знак, символ, варіант.*

Палімпсест як невід'ємний складник сучасного світосприйняття міцно увійшов у свідомість людини. Ще в епоху Середньовіччя монахи, не маючи паперу, повторно використовували для записів папірус чи пергамент, з якого стирали попередній запис і наносили новий. Проте крізь новий запис проступав попередній, який остаточно не вдавалося зішкребти. Отже, палімпсест став знаком багатошаровості, повторного нанесення одного шару на інший.

Палімпсест певною мірою нагадує айсберг, що частково височіє над морською поверхнею, хоч більша його частина виявляється прихованою від ока. Так і нові записи в палімпсесті накладаються на давніші, що згодом проступають крізь нанесені пізніше. Цей образ може позначати людський мозок, свідомість, пам'ять, душу, стає знаком засвоєння чужого, творення нових, іноді глибоко прихованих смислів.

Французький філософ і письменник Мішель де Монтень зізнавався: «Я вітав би того, хто зумів би мене викрити, тобто за однією лише ясністю суджень, за красою і силою висловлювань зумів би відрізнити мої запозичення

від моїх власних думок. Бо, хоч за відсутності пам'яті мені самому часто не під силу розрізнити їх походження, я все ж, знаючи мої можливості, дуже добре розумію, що розкішні квіти, розсіяні в різних місцях мого викладу, зовсім не належать мені і незмірно перевищують мої власні обдарування»¹. Отже, йдеться про підсвідому функцію пам'яті, що допомагає відновити чиясь думку, висловлювання, накопичує знання про попередні тексти. У художній літературі ХХ століття палімпсест, на думку Віри Просалової, «став узагальненим образом інтертекстуальності, актуалізував напругу між єдністю частин твору і розмаїттям інтерпретованих джерел»².

Звичайно, в кожного письменника можна віднайти відгомони чужих висловлювань, тим більше, якщо мова йде про такого інтелектуала, яким був Василь Стус, занурений у палімпсест світової культури. Його поезія, за влучним спостереженням Богдана Рубчака, виявляється «свічадом, що віддзеркалює інші обличчя – віддзеркалює не тільки свідомо, але сумлінно й цілком відкрито»³. Назви таких віршів поета, як «За літописом Самовидця», «За читанням Ясунарі Кавабати», «Трени М. Г. Чернишевського», «Горить сосна – од низу догори», підтверджують цю думку.

Василь Стус свідомо демонстрував палімпсестовість творів, давши назву своїй збірці – «Палімпсести». Рукопис цієї збірки, що мав два варіанти – «київський» і «магаданський», поет надіслав Надії Світличній зі словами: «В ній [тобто у збірці. – В. П.] – мої болі й радощі, мрії й передуми, спогади й сніння, образки життя»⁴. До цієї збірки увійшли переважно твори, написані в

¹ Монтень М. О книгах. *Монтень М. Опыты*: в 3 кн. М.: Наука, 1979. Кн. 2. С. 356.

² Просалова В. А. Інтертекстуальний аналіз: теорія і практика. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 63.

³ Рубчак Б. Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса. *Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників* / Упоряд. О. Зінкевич і М. Француженко. Балтимор – Торонто: укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. С. 319–320.

⁴ Світлична Н. Від упорядника. *Стус В. Палімпсести: Вірші 1971 – 1979 років* / упоряд. Н. Світлична, вступ. ст. Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1986. С. 8.

період ув'язнення і заслання, твори, які могли б зникнути безслідно, якби їх не переписував сам автор і його друзі, які, крім того, прагнули запам'ятати, щоб при першій же нагоді передати їх на волю. Проте певності в результативності спроби, звичайно, не було.

Образ палімпсеста виник у поета, очевидно, під впливом іспанського лірика Федеріко Гарсія Лорки, вірші якого він перекладав, відчувши в його триптиху «Палімпсести» мерехтіння смислів, чимало недомовленого. Для поета-в'язня творча самореалізація була порятунком, тим духовно-життєвим простором, що розширювався завдяки його входженню в чужі художні світи і творенню на їх основі свого, незалежного від обставин, адже він почувався духовно вільним – навіть у неволі. Вірші були написані в камері, тобто замкнутому життєвому просторі, що характеризувався ним як квадрат «чотири на чотири» («Куди не глянь – то мур, куток і ріг»). Проте ізоляваність від зовнішнього світу лише сприяла зануренню у світ культури, долалася розширенням внутрішнього простору автора-творця як духовно суверенної особистості. Наявність багатьох відсилань до культурних надбань (це і народні пісні, і балади, і думи, і заклинання, і «Літопис Самовидця», і твори Миколи Костомарова, Миколи Чернишевського, і його сучасників) підтверджувала, що пам'ять не згасла, а зберегла свою когерентність, здатність відтворювати ті чи інші тексти. Пізнаючи інших, поет формував себе, відкривав світ культури, духовних цінностей.

Автор-творець зберігав у своїй пам'яті фрагменти чужих творів, вводив у свої вірші. При цьому попередній входив у новий текст не у своєму оригінальному вигляді, а вже в суб'єктивному сприйнятті. Якщо Василь Стус відгукувався про Миколу Костомарова, то це означало не лише актуалізацію його імені, а й свій, індивідуально-авторський, варіант прочитання його життя і творчості. Мішель Бютор був переконаний, що майже «кожний творець кличе на допомогу тих чи інших творців минулого, одночасно показуючи, наскільки

ми погано їх знаємо, обурюючись, що ми виявилися настільки глухими до їх уроків»⁵.

Палімпсестовість художнього мислення була зумовлена жадобою пізнання, входження в чужі поетичні світи, пошуками в них суголосних художніх смислів, необхідністю запам'ятовувати написане задля його збереження. Папір у Василя Стуса могли відібрати в будь-яку хвилину, тому створене в неволі доводилося заучувати напам'ять, щоб згодом при нагоді відновити. Пам'ять же, як відомо, не могла втримати все: з'являлися варіанти, породжені відтворенням уже написаного, шліфуванням самого себе, пошуками нових нюансів, увиразненням уже виявлених смислів, варіюванням окремих образів. Переписування створеного змінювало (більшою чи меншою мірою) первісний варіант, повторення супроводжувалося зміщенням акцентів чи приховуванням попередніх, актуалізацією певних мотивів, нюансів, образів. «Нашарування чергових текстів – окрім, ясна річ, незручності, що утруднює чи й унеможлиблює їхнє повноцінне прочитання, – має таку перевагу, що з часом тексти починають співдіяти, просвічуючись один із-під одного. Один текст гине під тягарем іншого, а нашарування різних написів призводить до розуміння графічного знака не лише як елемента зв'язного тексту, але і як властивої декорації, таємничої позначки, ієрогліфа чи зашифрованого символу»⁶, – наголошує Ярослав Поліщук. Такі вірші, як «В мені уже народжується Бог», «Уже Софія відструменіла», мають немало варіантів, підтверджуючи повернення автора до вже написаного і його чергове переписування.

Палімпсест був знаком нанесення певного тексту поверх іншого – стертого чи напівстертого, поступового проявлення попереднього крізь новий: «Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали з собою весь тонкоголосий ясир, / Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали, / бо так не карав нас і лях-бусурмен-бузувір» («За літописом Самовидця»). Враховуємо, що «Літопис Самовидця» був

⁵ Бютор М. Взаимодействие произведений. *Пьегге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности*: Пер. с фр. / Общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. М.: Издательство ЛКИ, 2008. С. 223.

⁶ Поліщук Я. Текстова стратегія палімпсеста в поезії Василя Стуса. *Слово і Час*. 2018. № 6. С. 8.

названий так не автором, про якого відомо, що він був очевидцем тих подій, а Пантелеймоном Кулішем, який підготував цей літопис до друку. Василь Стус реагував не лише на цю визначну пам'ятку козацької доби – «Літопис Самовидця», а й народнопоетичні джерела (думи, історичні пісні), вірші та поеми Тараса Шевченка, який картав «правнуків поганих» за те, що занедбали козацьку славу, роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша, трилогію Михайла Старицького «Богдан Хмельницький», зрештою, ті твори, які зображували Добу Руїни. Поет показав наслідки міжусобиць, коли роз'єднані чварами сини України зіткнулися один з одним у завязаному герці. У душі народних заклинань звучать адресовані їм рядки: «Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові, / у пеклі запеклім, у райському раї страшнім». Завдяки тавтології думка не лише увиразнюється, а й набуває емоційно-експресивного вираження. Поет наче свідомо ілюструє палімпсестність художнього мислення, коли в оригінальному раптом розпізнаються «голоси» попередників: названих і невідомих. На одній основі, скажімо пергаменті чи папірусі, записувалися різні висловлювання, що могли заперечувати один одного. Тому, як вважає Наталі П'єге-Гро, «єдність, явлена палімпсестом безпосередньо на своїй поверхні, всього лише зворотний бік розмаїття, іноді ретельно приховуваного»⁷.

Образ палімпсеста був знаком багатошаровості текстів, множинності їх значень, переписування самого себе – задля збереження власного «я», свого неповторного художнього світу. Це, на думку Ярослава Поліщука, своєрідний образ, який «віддзеркалює невтомне народження і зміну текстових значень», що виникають унаслідок все глибшого проникнення в суть проблеми, її різноаспектного осмислення, що породжує все нові варіанти, які мають однакову назву. Дмитро Стус помітив, що кожен вірш ніби розпадається на інші, а варіанти одного вірша перегукуються між собою та варіантами інших творів, що разом утворюють палімпсест.

⁷ П'єге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / пер. с фр.; общ. ред. и вступ. ст. Г. Косикова. М.: Издательство ЛКИ, 2008. С. 166.

Образом палімпсеста передано смислову неоднозначність тексту, наявність у ньому численних нашарувань, що відкриваються лише за умови їх уважного відчитування. Дефініція «палімпсест» орієнтує на виявлення глибинних, прихованих шарів тексту. При цьому враховуємо, що рецепція літературного твору не лишається раз і назавжди сформованою, визначеною. «Навіть минулі, тобто народжені в діалозі минулих віків, смисли ніколи не можуть бути стабільними (раз і назавжди завершеними, кінцевими) – вони завжди будуть мінятися (оновлюватися) у процесі подальшого, майбутнього розвитку діалогу, – підкреслював Михайло Бахтін. – У будь-який момент розвитку діалогу існують великі, необмежені маси забутих смислів, але в певні моменти дальшого розвитку діалогу <...> вони знову згадаються й оживуть в оновленому (в новому контексті) вигляді»⁸.

У процесі сприймання можуть актуалізуватися ті ознаки тексту, які відчитає в ньому реципієнт, таким чином народжується той інтерпретаційний варіант, який визначається його індивідуальними особливостями, життєвим досвідом, внутрішнім станом. «Принципова можливість множинних трактувань свідчить про відкритий, динамічний, розвивальний характер сприйняття тексту і залежить не від адресанта і повідомлення – незмінних ланок комунікативного акту передачі-прийому художньої інформації, а й від адресата – його єдиного перемінного чинника, тобто від особистості читача і соціуму, до якого він належить»⁹.

Палімпсест, окрім цього, нагадує герменевтичну модель, за якою здійснюється відчитування тих нашарувань, що ввібрав текст. «Життєвий світ автора, світ його фантазій трансформується у тексті в багатоопераційну систему з необмежено мінливим діапазоном впливів на складний світ уяви, вражень, переживань та сенсотворчих можливостей кожного читача, – підкреслює Марія Зубрицька. – Силове поле, що виникає між автором і читачем за посередництвом тексту, здатне витворювати якнайширшу амплітуду

⁸ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С. 373.

⁹ Кухаренко В. А. Интерпретация текста. Изд. 2-е. М.: Просвещение, 1988. С. 77–78.

рецепційних коливань, яка свідчить про діалектичну єдність принципу варіативності та інваріативності в процесі сенсотворення»¹⁰. Якщо палімпсест розглядати саме як певну герменевтичну модель, то під текстом слід шукати інший, той, що його (хоча б певною мірою) прояснює, адже в палімпсесті поєдналися незмінність основи і неоднорідність записів, зроблених у різний час. Реципієнт на поверхні тексту-палімпсеста відчитує стерті письмена, простежує їх послідовність, рухається, отже, до основи. Цей рух відбувається у зворотному напрямку: від поверхні до першого запису. Пошуки в тексті вже знаного дозволяють переконструювати його: зрозумілий фрагмент допомагає висвічувати ті частини, що були досі незрозумілими. Відбувається поступове розширення зони зрозумілого, адже відкриваються все нові й нові зв'язки між раніше розрізненими фрагментами, що дають відповіді на питання, які виникають у процесі відчитування та інтерпретації. Від компетенції реципієнта тепер залежить прочитання прихованих смислів, напівстертих записів, дешифрування знаків. Палімпсест – це знак накопичувальної функції пам'яті, повторного використання й інтерпретації певних елементів, строкатості, гетерогенності, смислової багатозначності тексту, наявності в ньому різноманітних нашарувань.

УДК 821.161.2.0906(092)Стус

Стус. Дивак

Пуніна Ольга Василівна,

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса, член Національної спілки письменників України

У статті показано образ Василя Стуса, його інакшість у власних самохарактеристиках та спогадах його товариського кола, в тому числі літературно-критичних заувагах Дмитра Стуса.

¹⁰ Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. Львів: Літопис, 2004. С. 182–183.

Відповідальна за випуск Л. Б. Сенік,
директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва

Редакційна колегія:

Г. М. Слотюк (голова редкол.), П. І. Цимбалюк (упоряд.), Н. В. Березюк,
Н. В. Козак, С. В. Лавренюк, О. А. Пашкова, Л. І. Приходько, О. С. Шевчук

Василь Стус – син України, велич світова : матеріали. наук.-практ. конф.
(до 83-ї річниці від дня народж. укр. поета, Героя України) 28 січ. 2021 р., м.
Вінниця [Електронний ресурс] / Департамент гуманітар. політики Вінниц.
облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця. – 2021. – 52 с.

У збірнику вміщено матеріали науково-практичної конференції «Василь
Стус – син України, велич світова», яка відбулася 28 січня 2021 р. в онлайн-
форматі на платформі для відеоконференцій ZOOM.

На конференції було висвітлено низку наукових досліджень, здійснених
на Вінниччині, інших регіонах України, присвячених життю і творчості Василя
Стуса.

У статтях збережено стилістику авторів, які відповідають за зміст
опублікованих матеріалів, достовірність фактів, цитат, дат тощо.